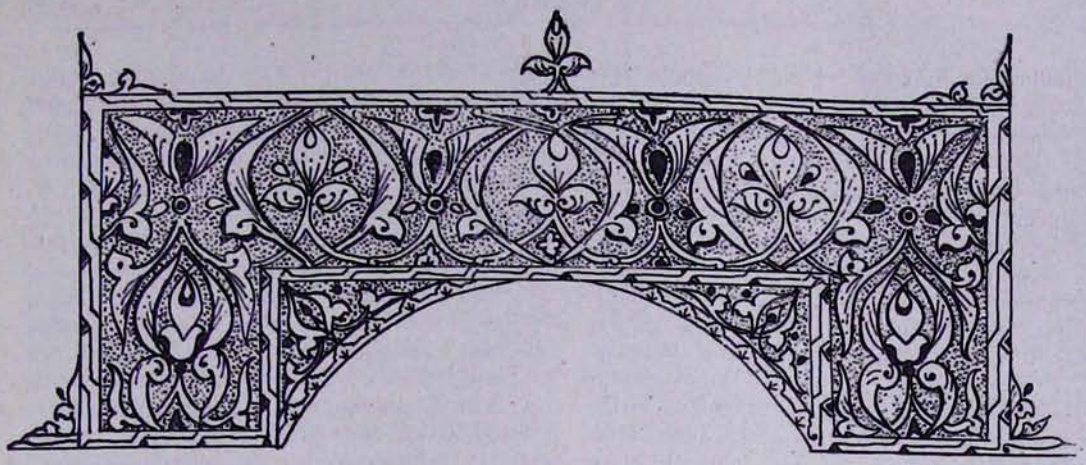

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԿ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՂԸ*

ԱՐԱՏԵՍԻ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՑԸ

Արատեսի վանքը (որ կոչվել է նաև Հարատես, Այսաս, Այսասի), առաջին անգամ վերանորոգել և այդտեղ վարդապետարան է հիմնել ռաբունապետ Հայրապետը, ինչպես երևում է հետևյալ արձանագրություններից. «Ի թվին ՉԺԹ (1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարապատի իւրոյ Տարսայիձին, ես նուաստ աբեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի կրկին շինեցի վվանս եւ նորոգեցի վեկեղեցիս, շինեցի վգաւիթս և վայլ ինչ»[1]: Վերանորոգումից հետո, ինչպես երևում է արձանագրություններից, տեղի են ունենում մեծ թվով նվիրատվություններ և եկեղեցին արագորեն բարգավաճում է: Այն, որ Հայրապետն այդտեղ դպրոց է հիմնել, վկայում է նրա տապանաքարի արձանագրությունը. «Չերջանիկ Ռաբունապետն Հայրապետ նորոգող այսըմ ուխտի յիշեցէք. թվին ՉԼԹ (1290)»[2]: Այսինքն, 1270 թ. վանքը վերանորոգող աբեղա Հայրապետը հետագայում հիմնում է դպրոց և նշանակվում ռաբունապետ, հավանաբար ստանալով նաև վարդապետական աստիճան: Քսան տարվա ընթացքում նա ուսուցչական բեղուն գործունեություն է ծավալում, այլապես տապանաքարի վրա չէր գրվի «վերջանիկ ռաբունապետ»:

Հայրապետի հիմնած դպրոցը եղել է բարձր տիպի, հավանաբար՝ վարդապետարան, և ուսուցիչներ է պատրաստել մոտակա վանքերի դպրոցների համար: Այդ երևում է 1284 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից, որ գրել է Գնդեվանքի Վարդան վարդապետը. «...Արդ, այսպիսի հրաշակերտ տէրունական հրամանացս եղէ ես անպէտս ի բնաւից անարժան ի յոքունց Վարդան՝ վարդապետ անուամբ և ձևով միայն, և ոչ արդամբք և ճշմարտութեամբ, վասնզի խաւար այսոյ վկենցաղս պատրէ վիհս հանապազ, սնեալ և վարժեալ ի սուրբ ուխտին, որ կոչի Արատէս, առ ոտս աստուածազարդ ռաբունոյ Հայրապետի, նորոգիչ եկեղեցոյ և սիրող սրբութեան: Եւ ետ այնորիկ եկեալ բնակեցայ ի մենաստանիս, որ կոչի Գնդեվանս...»[3]: Մեծ է եղել Վերին

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1986 թվականի № № Գ—Դ-ից:

[1] Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 142:

[2] Նույն տեղում:

[3] Ա. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1984 թ., էջ 557—58:

Նորավանքի դպրոցի կապը հատկապես Գլաձորի հետ:

Հայրապետից հետո Վերին Նորավանքում հիշվում են երկու վարդապետ-ուսուցիչներ՝ Դավիթ և Արքա. «...եկայք ի Վերին Նորավանս, առ վարդապետն Դաւիթ և Արքայ...»[4]: Դավիթն առաջին անգամ հիշվում է արևելյան վարդապետների՝ 1295 թ. Անավարպեցուն գրած նամակի տակ ստորագրողների շարքում. «Ես՝ Դաւիթ նուաստ ոգի քարոյ բանի և վարդապետ Հայաստանա եկեղեցւոյ...»[5]: Այս Դավթի մասին Ս. Արևշատյանը և Ա. Մաթևոսյանը հետևյալն են գրում. «Որպես ռաբունապետ աշխատում էր նաև Գլաձորում, բայց Նորավանքի ռաբունիների կողմից հիշվում էր Նչեցուց առաջ, կամ ավելի պատվավոր ածական—կոչումներով. այսպես՝ «ի վարժապետութիւն մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ» կամ «քաջ հռետորաց Հայոց ...Դաւթի և Եսայեայ»: Դավիթը, որպես Օրբելյանների հոգևոր կենտրոնի առաջնորդ ու ռաբունապետ, «եռամեծ» կոչվելու իրավունք ուներ: Մահացել է 1329 թ.-ից առաջ և թաղվել Նորավանքում»[6] (Վերի՞ն Նորավանքում):

Թանահատի վանքում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է մի տապանաքար՝ հետևյալ մակագրությամբ.

«ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԴԱՎԻԹ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՈՐ ՏԱՐԱԺԱՄ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽԵՑԱՒ: ՅԱՂԱՒԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ ԹՎԻՆ :ՉՀԱ: (1322)[7]:

Ըստ Ի. Ղարիբյանի, այս Դավիթը 1275 թվականից առաջ Մշո Առաքելոց վանքում արդեն վարդապետական աստիճան ուներ, իսկ 1282 թ. Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու հետ միասին տեղափոխվում է Գլաձոր և 1284 թ.-ից, Ներսես Մշեցու մահից հետո, դառնում այդ համալսարանի երկրորդ դեմքը: «Գլաձորի համալսարանում 1321 թ.-ից հետո գրված և ոչ մի ձեռագրում այլևս չենք հանդիպում Դավիթ անվանը: 1328 թվին հիշատակված Դավիթը՝ Դավիթ Գետկեցին է և, իհարկե, կապ չունի Դավիթ Սասնեցու հետ»[8], գրում է Ի. Ղարիբյանը և, վերը նշված տապանաքարը համարելով Դավիթ ռաբունապետի տապանաքարը, եզրակացնում, որ նա մահացել է 1322 թ.:

Սակայն առաջին իսկ հայացքից երկու հարց է առաջանում, որոնք և կասկածի տակ են դնում այս ենթադրությունը: Նախ՝ թվականի հարցը: Դավիթ ռաբունապետը, ինչպես նկատում է Ի. Ղարիբյանը, 1275 թ.-ից առաջ արդեն Առաքելոց վանքում վարդապետ էր: Այդ մասին իմանում ենք Մշո Առաքելոց վանքում գրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանից, որտեղ Գրիգոր գրիչը խնդրում է հիշել. «եւ կամեր վարդապետն Դաւիթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւր արքաութեանն»[9]: Եթե ընդունելու լինենք, որ Դավիթը վարդապետական աստիճան է ստացել առնվազն 25 տարեկան հասակում, այսինքն 1250 թ. շուրջ, և մահացել 1322 թ.-ին, ապա կլիներ 70-ն անց մի ծերունի, որի համար տապանաքարի վրա չէր գրվի «տարաժամ ի Քրիստոս փոխեցաւ»: Ի. Ղարիբյանը այս մասին գրում է. «Մեր վկայակոչած արձանագրության մեջ որոշակի նշվում է, որ Դավիթը «Տարաժամ» մահացել է 1322 թվականին: Եվ իրոք, եթե Դավիթը Եսայի Նչեցու հետ միասին աշակերտել է Ներսես Մշեցուն, ուրեմն նրանք հասակակիցներ են եղել, և այդ պատճառով նրա մահը 1322 թ. համարվում է «տարաժամ»[10]: Այս բացատրությունն անհիմն է, որովհետև տապանաքարի վրա «տարաժամ» գրելիս նկատի չեն ունեցել, թե Եսայի Նչեցին ինչքան է ապրել (ավելի շուտ՝ ապրելու, որովհետև Նչեցին մահացել է 1338 թվականին, իսկ այդ 16 տարիների ընթացքում Դավթի տապանաքարը, ըստ երևույթին, արդեն դրված է եղել)[11]:

Հաջորդ հարցը վերաբերում է «քահանա» բառին, որն ուսումնասիրողը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Տապանաքարի քահանա անվանումը չպետք է տարակուսանք հարուցի, քանի որ միջին դարերում այնպիսի հայտնի գիտնական այրեր, որոնք մեր պատմությունը, տոմարը, փիլիսոփայությունը և լեզուն հարստացրել են անգնահատելի գանձերով, նույնպես ունեցել են եկեղեցական հասարակ կոչումներ (օրինակ՝ Հովհաննես Սարկավագը, որ իր անբավ գիտելիքների համար «իմաստուն» էր կոչվում, կամ՝ նշանավոր ժամանակագիր քահանա Անեցին և ուրիշներ)»[12]:

Այս բացատրությունը նույնպես քննադատության չի դիմանում: Նախ, որովհետև Դավիթ ռաբունապետը երբեք չի հիշվում որպես քահանա, այլ վարդապետ, ինչպես

[4] **Լ. Խաչիկյան**, «ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ», էջ 7—8:

[5] **Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան**, Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984 թ., էջ 42:

[6] Նույն տեղում:

[7] **Ի. Ղարիբյան**, Գլաձոր, Երևան, 1983 թ., էջ 50:

[8] Նույն տեղում:

[9] **Գ. Հովսեփյան**, Խաղբակեանք... հ. Բ, էջ 195:

[10] **Ի. Ղարիբյան**, Գլաձոր, էջ 52:

[11] Նույն տեղում, էջ 47:

[12] Նույն տեղում, էջ 54:

ցույց տրվեց մեջբերված հիշատակարանում: Իսկ Հովհաննես վարդապետի «Սարկավագ» կոչումը նրա համար ոչ թե աստիճան է հանդիսացել, այլ մականուն, ինչպես երևում է և նրա կենսագրական հետևյալ տողից. «Վարդապետն Յովհաննէս և անուն բարդ՝ Սարկաւագ»: Կենսագիրն այստեղ «բարդ անուն» ասելով, անկասկած, նկատի ունի մականունը[13]: Ժամանակագիր Սամվել Անեցու տապանաքարի վրա գրված է քահանա, որովհետև նրա եկեղեցական կոչումը քահանա էր: Այդ մասին Ղ. Ալիշանը գրում է. «Սամուէլ չի կոչուիր Վարդապետ, այլ սոսկ Երէց, բայց պատուաւոր «քահանայ կաթողիկէին Անւոյ» ըստ Կիրակոսի»[14]:

Ի. Ղարիբյանը նաև գրում է. «Լ. Խաչերյանը նկարագրելով Դավիթ Սասնեցու գործունեությունը Գլաձորի համալսարանում, առանց բավարար հիմքի նրա մահը դնում է 1328—29 թթ. միջև: Հարց է առաջանում՝ այդ դեպքում ինչո՞ւ ոչ 1322, 23, 24... և այլ թվերին: Չէ՞ որ 1321 թ. հետո նրա անունով մեզ չի հասել ոչ մի ձեռագիր կամ որևէ հիշատակություն նրա կենդանի լինելու մասին»: Ճիշտ է, փաստեր չկան պնդելու, որ Դավիթը մահացել է 1329 թ. և դժվար է հաստատ ասել, թե երբ է մահացել: Միակ ենթադրությունը կարելի է անել 1329 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանից. «Յիշեցէք ի Քս. կարժանին յիշատակի զԴաւիթ րաբունապետն ու զԿիրիոն սպասաւոր նորին» և «ուսուցչի վերասացեալ առնս Այ. սբ. րաբունապետիս Կիրիոնի, սպասաւորի սբ. գերեզմանի րաբունապետին Դաւթի, ի թուականութեանս Հայոց ՉՀԸ (1329)»[15]: Սա առաջին հիշատակարանն է, ուր հիշվում է Կյուրիոն րաբունապետը: Մինչդեռ հայտնի է, որ Կյուրիոնը փոխարինել է Դավթին: Եվ եթե 1321 թ.-ից հետո Դավիթը չի հիշվում, ապա 1329 թ.-ից առաջ էլ որպես րաբունապետ Կյուրիոնը չի հիշվում: Այնպես որ դժվար է հաստատ ասել, թե երբ է մահացել Դավիթը, և երբ է նրան փոխարինել Կյուրիոնը: Եղած փաստերը ցույց են տալիս, որ այն պիտի լինի 1329 թ. մոտ: Ս. Արևշատյանը և Ա. Մաթևոսյանը Կյուրիոնի մասին գրում են հետևյալը. «Կյուրիոն ռաբունապետ. առաջնորդ և ռաբունապետ Վերին Նորավանքի Դավիթ ռաբունապետի մահից հետո: Որպես մեծ ռաբունապետ հիշվում է մինչև 1340-ական թվականները»[16]: Ավելացնենք, որ Վերին Նորավանքի վարդապետներ Դավթի ու Արքայի մասին առաջին անգամ հիշվող հիշատակարանը Հովհաննես Օրբելի կողմից գրվել է 1302 թվականին, այսինքն Հայրապետի մահից 12 տարի հետո: Կարելի է ասել, որ Հայրապետի մահից անմիջապես հետո նրա դպրոցն սկըսել են ղեկավարել Դավիթն ու Արքան (ըստ երևույթին նախ Արքան է շարունակել այդ գործը և հետո միայն նրան է միացել նաև Դավիթը, որը դասավանդել է նաև Գլաձորում): Իսկ 1329 թ. Դավթին փոխարինած Կյուրիոնը սկզբնական շրջանում հանդես է գալիս որպես գրիչ: Այն, որ 1329 թ.-ին Կյուրիոնը եղել է Վերին Նորավանքի րաբունապետ, երևում է այդտեղ գրված մի հիշատակարանից .«...ի վարժապետութեան տանս արևելեաց մեծարանաշնորհ հռետորի Եսաեայ հօր և ուսուցչի վերասացեալ առնս Այ. սբ. րաբունապետիս Կիրիոնի, սպասաւորի սբ. գերեզմանի րաբունապետին Դաւթի, ի թուականութեանս հայոց ՉՀԸ (1329)»[17]: Կյուրիոնը հետագայում շարունակում է ձեռագրեր ընդօրինակելու շնորհակալ աշխատանքը, ինչպես երևում է մի «Ավետարանի» հետևյալ հիշատակարանից. «Փառք Քրիստոսի աստուածութեանն, որ ետ տկար մտաց և մատանց ջիլս և ժուժկալութիւն ժամանել յաւարտ աւետարանիս, ի թվաբերութեանս Հայոց ՉՁԲ. (1333).... Ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին և իմոյ անկուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ Եսայեա... ի գաւառիս Վայոձորոյ, ի մենաստանիս Վերի Նորավանըս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս լուսոյ և սուրբ Սիոնիս, ձեռամբ մեղսամակարդ անձին Կիւրիոնի»[18]: Նրանից մեզ են հասել հետևյալ ձեռագրերը.

1. 1311 թ.: «Յաղագս բնութեան մարդոյ եւ Յաղագս կազմության մարդոյ Գրիգորի Նիւսացւոյ»: Հիշատակարանում գրված է. «Զբազմավեր անձն հիքոյս Կիւրիոնի՝ ծրողի սորին, յիշեա ի թողութիւն մեղաց, և զՄխիթար քահանայ, և զԽաչատուր կրօնաւոր, և զրաբունապետն իմ Յովհաննէս, ամէն»[19]:

2. 1321 թ.: «Ավետարան» Գրվել է Գլա-

[13] Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956 թ., էջ 24 (նաև՝ Ղ. Ալիշան, Սարկավագ Սոփեստես). տե՛ս «Յուշիկք», հ. Բ, էջ 281):

[14] Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901 թ., Ա մաս, էջ 100:

[15] «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սբ. Յակոբեանց», հ. Դ, էջ 54:

[16] Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանը..., նույն տեղում:

[17] Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 54:

[18] Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, էջ 257:

[19] Նույն տեղում, էջ 83:

ձորում. «Արդ, գրեցաւ սա ի թվաբերութեան մերոյ հայկազեան տօմարի ՉԿ (1321) ... ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ քաջ հռետորաց Հայոց երկուց ամոլաց ճըշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա: Ի հռչակաւոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ... ձեռամբ մեղսամակարդ և տարաշխարհիկ անձին՝ Կիւրիոնի սպասաւորի բանի, հրամանաւ և արդեամբք սրբամիտ և կուսակրօն քահանայի Մարտիրոսի»: Մի այլ էջի վրա, ստացող՝ Դաւիթ. «Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց Դաւիթ, շնորհեցի զսուրբ աւետարանս սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի սուրբ անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց...»[20]:

3. 1333 թ.: «Ավետարան»: Գրվել է Վերին Նորավանքում: Հիշատակարանում. «Փառք Քրիստոսի աստուածութեանն, որ ետ տկար մտաց և մատանց ջիլս և ժուժկալութիւն ժամանել յաւարտ աւետարանիս, ի թվաբերութեանս Հայոց ՉՁԲ. (1333)... ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին և իմոյ անլուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ Եսայեա ... ի գաւառիս Վայոձորոյ, ի մենաստանիս Վերի Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս լուսոյ և սուրբ Սիոնիս, ձեռամբ մեղսամակարդ անձին Կիւրիոնի»[21]:

4. 1338 թ.: «Գիրք պիտոյից»: Հիշատակարանում. «Զգերաբուն բանի սպասաւոր և զբարեաց արժանաւոր յիշատակի՝ զրաբունապետն մեր զԵսայի (Նչեցի) աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն, հանդերձ զարմիւք իւրովք...»[22]:

Ամենայն հավանականությամբ, Կյուրիոնին իր ռաբունապետը՝ Եսայի Նչեցին է ուղարկել Վերին Նորավանք՝ ղեկավարելու տեղի կրթօջախը:

Այնուհետև Վերին Նորավանքի դպրոցի մասին մեկ տեղեկություններ չեն հասել մինև 1490-ական թվականները: 1495 թ. մի «Ավետարանի» հիշատակարանում Վերին Նորավանքի ռաբունապետ է հիշվում Աբրահամը. «...Արդ, ըստ նոյն ապացուցի աստուածայնոց իրաց հետևեալ աստուածաբան և քաջ ռաբունապետն Աբրահամ... ստացաւ զաստուածախաւս մատեանս, որ յորջորջի աւետաւոր երկնից արքայութեանն, ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ի ժառանգութիւն ընդանեաց իւրոց կենդանեաց, և ի փրկութիւն հոգոց ննջեցելոց իւրոց, հօրն իւրոյ, և հաւրեղբաւրն՝ աստուածաբան վարդապետին Աւագտիրի, և մաւր իւր Գոնձին. և աւագ եղբաւրն Դաւիթ քահանային, և միւս եղբաւրն բարեմիտ և կուսակրաւն աբեղային Զաքարիայի, և կրտսեր եղբաւրն իւր՝ միայնակեաց և սպասաւոր միաբանիցն Յակոբին, և այլ միւս եղբաւրն աշխարհի՝ Մարգարին, և եղբաւր որդոյն իւր՝ դեռաբոյն և կուսակրաւն աբեղայի Վարդանիսի...»[23]: Աբրահամն սկզբնական շրջանում հանդես է գալիս որպես գրիչ ու միաժամանակ մանրանկարիչ: Նրա ավագ եղբայր Դավիթը՝ Սրկողունիքի Ս. Գևորգ վանքի ավագերցը, հետևյալ վկայությունն է թողել նրա մասին 1478 թ. գրած մի «Շարակնոցի» հիշատակարանում. «...Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ Դաւիթ քահանայի, ի գիւղս որ կոչի Սըրկղունս, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգի և սուրբ նշանացս, առ ոտս քրտնաջան, արի և քաջ Աւագտէր վարդապետի՝ հօրեղբօրս մերոյ, և իմ եղբարցս՝ տէր Զաքարիա աբեղային և տէր Աբրահամ նկարողին: Ի թուականութեան Հայոց ՋԼԶ. (1487)»[24]: Աբրահամի նկարները, ինչպես գրում է Լ. Խաչիկյանը[25], ինքնատիպ են և կատարված են մեծ վարպետությամբ: Աբրահամն իր կրթությունը ստացել է իր հորեղբոր՝ Ավագտեր վարդապետի մոտ, հավանաբար՝ Բոլորաբերդում: «Փառք... որ ետ կարողութիւն անարհեստ գրչի անարժան Աբրահամի սոսկ անուամբ աբեղա կոչեցեալ և ոչ գործով, զի գրեցի զտետրակս և ոսկով զարդարեցի և կապեցի, ի վայելումն անձին իմոյ, և հոգեւոր հօրս և ուսուցչի և հօրեղբաւրս իմ Աւագտէր վարդապետի, և եղբարց իմոց տէր Զաքարին, Յակոբին, ի աւաք եղբաւրն իմ տէր Դաւիթ աւագիրիցու և փիլիսոփայի, և Մարգարին, և զսակաց նոցին: Եւ յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց: Գրեցաւ ի յանապատս Բոլորաձորոյ, ի թվ. ՋԼԳ. (1484)»[26]: Հիշատակարանը գրվել է 1484 թ.-ին: Երկու եղբայրները՝ Դավիթն ու Աբրահամը, սովորելով իրենց հորեղբոր՝ Ավագտերի մոտ, տարբեր դպրոցներում աշխատում են որպես ռաբունիներ: Դավիթը Սրկողունիքում դասավանդում է փիլիսոփայություն («Դաւիթ աւագիրիցու և փիլիսոփայի»): Դավթի հետ Սրկողունիքում է հիշվում նաև Ավագտերը («...Ի գիւղս որ կոչի Սըրկղունս... առ ոտս քրտնաջան, արի և քաջ Աւագտէր վարդապետի...»[27]): Իսկ Աբրահամը գնում է Վերին Նորավանք և դա-

[20] Նույն տեղում, էջ 166—67:

[21] Նույն տեղում, էջ 257:

[22] Նույն տեղում, էջ 302:

[23] Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի... հիշատակարաններ, Երևան, 1967 թ., հ. Գ, էջ 214:

[24] Նույն տեղում, էջ 97:

[25] Նույն տեղում, էջ 214:

[26] Նույն տեղում, էջ 57:

[27] Նույն տեղում, էջ 97:

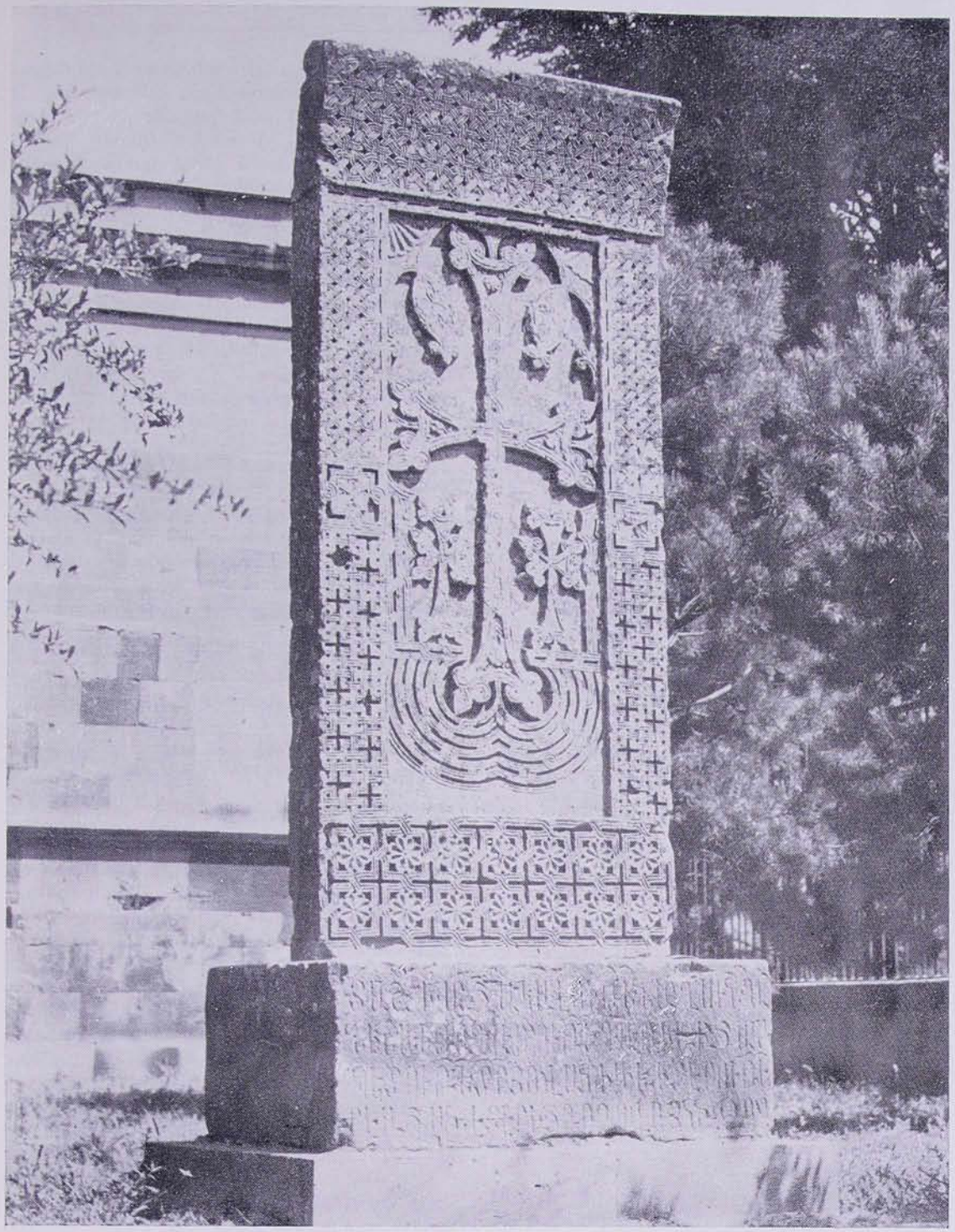

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻՑ

սավանդում այնտեղ Աստվածաբանություն և, հավանաբար, գրչություն ու մանրանկարչություն: Աբրահամը եղել է Վերին Նորավանքի ռաբունապետը («...արդ, ըստ նոյն Աստուածայնոց իրաց հետևեալ Աստուածաբան և քաջ ռաբունապետն Աբրահամայ...»): 1495 թ. ընդօրինակված «Ավետարանի» մի էջի վրա 1502 թ. նույն Աբրահամի ձեռքով գրված է. «Զբարեմիտ և վերկիւղածն յաստուծոյ կԱվիկն, որ շատ կու ծառայէ մեզ, և ետ ընծա սուրբ Աւետարանիս. յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՋԾԱ. (1502)[28]: Աբրահամի մահվան մասին տեղեկություն չունենք: Մի բան պարզ է, որ 1502 թվականին նա դեռ կենդանի էր և շարունակում էր ռաբունապետի իր աշխատանքը Վերին Նորավանքում:

Այսպիսով, մինչև Ներսես Մշեցու հաստատվելը, Վայոց Ձորում գործել է ռաբունապետ Հայրապետը՝ վարդապետներ պատրաստելով շրջակա դպրոցների համար: Այնուհետև Վերին Նորավանքի վարդապետները սերտ կապի մեջ են եղել Գլաձորի համալսարանի հետ: Գլաձորից Վերին Նորավանք ուղարկված Դավիթ և Կյուրիոն ռաբունիները ամուր հիմքերի վրա են դրել այդ կրթական օջախը, ներմուծելով Գլաձորյան ավանդույթները: Իսկ Գլաձորի համալսարանի անկումից հետո Վայոց ձորում շարունակել է գործել Գլաձորյան ավանդույթներն ընդօրինակած Վերին Նորավանքի վարդապետները:

Կրթական գործը շարունակելու համար այն իր շուրջն է համախմբել գավառի բոլոր մանր ու մեծ դպրոցները: Վերին Նորավանքը սերտ կապերի մեջ է եղել հատկապես Գլաձորի, Ամաղու Նորավանքի, Բոլորաբերդի, Գնդեվանքի ու Սրկողունիքի կըրթարանների հետ: Այստեղ դասավանդել են փիլիսոփա, աստվածաբան, մանրանկարիչ մականունները կրող վարդապետներ կամ պարզապես մեծ ռաբունիներ ու ռաբունապետեր: Դա վկայում է, որ ուսման ծրագիրը շատ չի տարբերվել Գլաձորի համալսարանի ծրագրից, մանավանդ, որ այդտեղ դասավանդել են նաև Գլաձորի սաները: Վերին Նորավանքից մեզ են հասել հետևյալ ձեռագրերը.

1. «Մեկնութիւն ժողովողին Գրիգորի Նիւսացւոյ»: 1303 թ.: Վայր՝ Արատես: Գրիչ՝ Խաչատուր Երզնկացի: Գրվել է Ստ. Տարսայիճի պատվերով[29]:

2. «Ավետարան»: 1310 թ.: Վայր՝ Յարատես վանք: Գրիչ՝ Պողոս վարդապետ: Գրվել է «...Գերապարդ և գերամաքուր սուրբ և երանաշնորհ» Տերունական քահանայի պատվերով[30]:

3. «Ավետարան»: 1312 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Բեներ[31]:

4. «Ավետարան»: 1318 թ.: Վայր Նորավանք: Գրիչ՝ Մաթե[32]:

5. «Ժողովածոյ մեկնութեանց»: 1329 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Ստեփանոս[33]:

6. «Ավետարան»: 1333 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Կյուրիոն[34]:

7. «Մաշտոց»: 1470 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Ոհաննէս[35]:

8. «Ավետարան»: 1476 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Պողոս (Շատիկ առաջնորդի անունը հիշող հիշատակարանն է)[36]:

9. «Մաշտոց»: 1451 թ.: Վայր՝ Նորավանք (Վերի՞ն): Գրիչ՝ անհայտ[37]:

10. «Ավետարան»: 1484 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Գրիգոր[38]:

11. «Շարակնոց»: 1490 թ.: Վայր՝ Վերի՝ Նորավանք: Գրիչ՝ Աբրահամ (հիշատակարանում Վերին Նորավանքի առաջնորդ է հիշվում տեր Անանիան)[39]:

12. «Ավետարան»: 1495 թ.: Վայր՝ Վերի Նորավանք: Գրիչ՝ Գրիգոր (գրել է Աբրահամ «Աստուածաբան և քաջ» ռաբունապետի պատվերով)[40]:

13. «Ավետարան»: 1515 թ.: Վայր՝ Յարատենց: Գրիչ՝ անհայտ[41]:

14. «Ավետարան»: 1586 թ.-ից առաջ: Վայր՝ Արատես: Գրիչ՝ Սրապիոն[42]:

---

28 Նույն տեղում, էջ 216:

29 Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, էջ 17:

30 Նույն տեղում, էջ 66:

31 Նույն տեղում, էջ 90:

32 Նույն տեղում, էջ 149:

33 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Դ, էջ 53:

34 Լ. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 257:

35 Լ. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի... հիշատակարաններ, Երևան, 1958 թ., հ. Բ, էջ 298—299:

36 Նույն տեղում, էջ 398:

37 Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 420:

38 Նույն տեղում, էջ 57:

39 Նույն տեղում, էջ 147—48:

40 Նույն տեղում, էջ 214:

41 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 7756:

42 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3867: